

Índex

Pròleg.....	7
Mires la Vall per la finestra. La terra. La gent.....	11
Abans que el temps ens canviés. Taüll, anys quaranta	19
La casa a l'edat mitjana.....	25
La llengua.....	31
L'hivern abans de l'alba.....	33
La religió. Gran processó de capellans.....	35
Sobtada mà d'un fantasma ocult. Bruixeria. Encantàries.....	61
Els pobles. La societat medieval	67
Les esglésies, patrimoni de la humanitat.....	75
Descobriments del romànic. Bellesa assossegada i continguda. A un turista.....	85
Les feines del camp. El bestiar. Les fires.....	95
La mola.....	113
Les transaccions. Abastiments.....	117
Conservo la memòria d'aquells anys. Quan érem feliços.....	123
Alimentació	133
Quaderns de moralitat.....	139
L'escola.....	147
Cases de pagès.....	153
Remeis medicinals.....	155
La festa de la llibertat. Carnaval.....	159
Quaresma.....	167
La festa maior de Taüll fins als anys setanta	171
Sense saquejar la veritat. La guerra civil (1936-1939).....	181

La Revolució Industrial: Enher	213
Balneari de Caldes de Boí.....	229
L'edat mitjana fins al segle xx. Els Erill	237
Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici.....	245
El boom turístic. L'estació d'esquí o les pistes de Ginebrell de Taüll.....	253
Ascoveta	261
Conclusió.....	263
Annex.....	271
Agraïments	283
Bibliografia.....	285

Pròleg

“El Valle del fin del mundo”. Aquest és l’encapçalament d’un article que em fa mirar gairebé trenta anys enrere, recordant aquells diàlegs enriquidors a casa Múria de Taüll, i també les converses de sobretaula encara més freqüents amb la Maria Dolors Serrano a Sant Pere de Ribes. Ella parlava amb passió del romànic de la Vall de Boí, en general, i de les esglésies de Taüll més en concret. El seu era un estil incisiu i delicat. Per això i per la seva gran amistat amb el Francesc Ribes, és ella qui hauria d’escriure aquest pròleg. Quina llàstima que això ja no pugui ser.

Era un dia del mes de març de l’any 1948, quan a mig matí la senyora mestra de Barruera ens diu a tots els nens i nenes que havíem anat a classe: “Podéis recoger. Dejad el libro y la libreta en el cajón del pupitre.” Acte seguit vam sortir cap a l’hort de Sants, lloc on temporalment s’havia posat el punt final a la carretera. Volia que visquéssim un fet extraordinari, l’arribada del primer cotxe a Barruera. L’esdeveniment era important, podem dir que assistíem al take-off de la Vall de Boí. El vehicle motoritzat anunciava també la signatura de l’acta de defunció de l’edat mitjana en aquells indrets. La carretera substituïa els camins de ferradura, i el binomi traginer/matxo donà pas al de xofer/cotxe, aspectes que l’autor del llibre analitza en profunditat. Potser pretenent educar-nos per al futur, ben aviat instal·laren un “control” als prats de Còll que obligava a pagar peatge a tots els vehicles que no treballaven per l’Enher. Podrem constatar com, dia a dia, l’economia tancada i gairebé d’autoproveïment perd força i s’obre camí una col·lectivitat que trasllada el centre d’interès al sector serveis.

L’Enher va jugar un paper destacat en tot el procés de transformació de l’Alta Ribagorça, però no tot van ser flors i

violes. Els treballs de l'esmentada empresa van atreure un fort contingent d'immigració. Una part considerable dels nouvinguts era gent que fugia de la pobresa o de la misèria. Les condicions amb què es van trobar tampoc no van ser fàcils: treball dur a pic i pala, el "ranxo" (alimentació escassa en quantitat i qualitat), salaris baixos, habitacles sense cap tipus de confort... Tot això ens fa veure que l'índex d'explotació era considerable. El llibre ho explica amb tot detall.

El contingut de l'obra que tenim a les mans és molt ampli, tant pel que fa a la cronologia com a la temàtica: etimologies, esglésies romàniques, economia, condicions de vida, sentiments, maneres de divertir-se, entreteniments, peculiaritats, llegendes, anècdotes... D'aquests i altres temes no menys atractius en tindrem notícia tot llegint La Vall de la fi del món. Francesc Ribes, que s'expressa amb fidelitat a la parla pròpia de la Vall i amb un to biogràfic, demostra capacitat d'anàlisi històrica, probitat científica i excel·lents qualitats d'expositor.

Les esglésies de Sant Climent i Santa Maria, l'entorn geogràfic, el passat i el present dels taüllencs i de les taüllenques són els punts de referència predilectes de l'autor. Són igualment il·lustratives les referències que fa a tots els altres pobles de la Vall de Boí i de la comarca.

Moltes pàgines d'aquesta obra parlen de Taüll, del Taüll d'ahir i del Taüll d'avui: famílies, amistats, solidaritat, esforç, antagonismes, enveges, rivalitats i també capacitat de gaudir i de passar-ho bé. A través de la lectura descobrirem alguns trets específics de celebracions com el correfalles, la festa major o el carnaval. Un estil desinhibit, directe i col·loquial, fa que en molts moments hom tingui la sensació d'estar parlant de tu a tu.

Són diverses les fonts a les quals l'autor fa referència: historiadors de reconegut prestigi, hemeroteques, arxius oficials o de cases particulars i converses amb persones que directament o indirecta han viscut els fets. El material provinent d'arxius, tant públics com particulars, és imprescindible per assolir un coneixement més detallat i objectiu de qualsevol fet o situació estudiada. La font oral és destacable perquè juntament amb la informació transmet la vivència. Amb tot, sempre que escolto o parlo d'esdeveniments passats em ve a la ment Gabriel García Márquez quan diu: "La vida no es la que uno vivió, sino la que uno recuerda y cómo la recuerda para contarla."

Per tal de copsar la idiosincràsia i aprofundir en el coneixement de qualsevol poble de la nostra geografia, i encara més si es tracta d'un context aïllat, és del tot necessari endinsar-se en el fet religiós i parareligiós. L'autor parla d'aquests temes d'una manera senzilla i prou entenedora. Transmet el missatge posant com a protagonistes unes persones, els capellans, que amb les seves virtuts i peculiaritats eren sempre un punt de referència obligat. Mostra amb claredat que a més de la tasca religiosa exercien una labor social i eren un suport docent considerable.

Molts pensem que una guerra no la guanya mai ningú, però és encara més evident que una guerra civil la perd tothom. Algú podria creure que un "racó de món" com aquest va quedar al marge del conflicte. Seria una visió incorrecta. És cert que, en part i durant anys, ha imperat un silenci històric, però aquest període ha acabat. Francesc Ribes, home de la Vall de Boí i amb gran capacitat empàtica i maièutica, ha fet aflorar sentiments i ha tret a la llum situacions que posen de manifest com la barbàrie i la crueltat de la guerra i de la postguerra no van fer excepcions. Pas a pas s'objectiva la història.

La fisonomia del país ha canviat profundament en poques dècades. Noves formes de vida han substituït les que durant segles havien caracteritzat una societat estancada. Les persones s'adapten i s'organitzen per respondre als reptes d'una nova realitat socioeconòmica. N'és una prova el naixement, als anys vuitanta del segle xx, de l'Associació Residències-Cases de Pagès impulsada, com explica Francesc Ribes, per un home de la pagesia de Barruera: Jordi de Carlà.

En la història de la Vall de Boí les esglésies romàniques ocupen un lloc preeminent. Nombrosos autors així ho han proclamat i en Francesc no n'és una excepció. Hi ha molts factors que expliquen les causes del desenvolupament extraordinari del romànic en aquest marc geogràfic, i en aquest sentit, a més dels ja coneguts, el llibre n'afegeix un de nou: l'abundància de pedra a l'entorn immediat.

La dimensió universal del romànic de la Vall es veu refermada quan el 30 de novembre de l'any 2000 la Unesco en declara les esglésies patrimoni cultural mundial. Aquest reconeixement no va caure del cel. Són interessants les pàgines que fil per randa n'expliquen els tràmits. La nominació va exigir de la corporació municipal un treball intens, habilitat i intel·ligència.

Aquell camí encetat per Enher, que ha arribat fins a les contrades de Xinebrell de Taüll per obrir pas a les pistes d'esquí, ha portat un canvi no només en els mitjans de producció sinó també en el tarannà de les persones. Tot aquest procés, amb els seus avantatges i inconvenients, amb els valors i contravalors, implícitament o explícita, es mostra als darrers capítols del llibre que demanen una lectura atenta. Val la pena.

D'un temps ençà les publicacions referides a la Vall de Boí han estat freqüents: guies turístiques, articles, història, gastronomia... El treball d'en Francesc Ribes és, sens dubte, una aportació molt valuosa tant des de la perspectiva geogràfica, com des dels punts de vista històric, sociològic i antropològic.

"La Vall de la fi del món", ahir un paratge perdut, gairebé inaccessible, és ara un entorn conegut, visitat i valorat. Els seus tresors són patrimoni de la humanitat.

Lluís MOYES FARRERO

Mires la Vall per la finestra

La terra. La gent

La Vall de Boí, aïllada i pràcticament desconeguda durant molts segles, aplega en la seua breu extensió alguns dels cims més alts i esvelts de tot el Pirineu, algunes de les valls secundàries i paratges més extraordinàriament bells de tota la península i un conjunt d'obres d'art del període romànic, quasi únic al món. La seua situació geogràfica i la manca de comunicacions l'havien convertida en "la Vall de la fi del món" i en una de les zones verges més significatives de Catalunya fins que es van dur a terme les obres hidràuliques d'Enher i es va produir el boom turístic.

Encara avui molts podem recordar la Vall de Boí com un d'aquells noms mítics de la nostra infància, un idíl·lic i solitari lloc, encara que ple de vida i amb gent noble i sincera. Un lloc on arribar-hi era una vertadera aventura i del qual els pastors transhumants de la majoria de les cases dels pobles ens portaven notícies dels cims de les muntanyes. Ens parlaven dels seus frondosos boscos, de les seues valls incomparables i els seus estanys misteriosos.

Cap de nosaltres no sent ni reacciona de la mateixa manera. Cada paisatge, cada fet, cada fenomen, té ressonàncies específiques en cada criatura, i tots arribem al final de la vida amb la visió d'un món creat a la nostra mesura, original i única. La meua és aquesta. Un espai de tenacitat, d'il·lusió, de lucidesa i d'angoixa, agitat per mil tempestes i convulsions, i poblat per éssers reals que el temps ha anat transformant en fantasmes. Que recorris el teu camí amb algun profit a la claror de la teua pròpia peregrinació. I tinc l'esperança que t'interessin aquestes pàgines. M'atreveixo a pensar que la teua curiositat t'acompanyarà fins al final.

La primera vegada que vaig anar a Casanoves (Coromines "Cases Noves") —els primers assentaments a la Vall de Boí— a portar la berena a l'oncle Xusep Fornons que hi guardava el nostre ramat d'ovelles, arribant a Torresplanes em vaig quedar fascinat per la llum i l'extens espai sembrat de poblets i esglésies, encara guardo un imprecís record com d'una fotografia de color de tots els tons del verd.

El Faro, situat sobre l'esbomegada de Sarrado, serveix per encendre les falles de la festa maior el tercer divendres de juliol i ens ofereix una vista panoràmica de tota la Vall de Boí, pobles precedits pels seus campanars: el d'Erill, el de Boí i els de Taüll, vuit vegades centenaris. La Vall està encerclada per l'Aüt d'Erill, la roca de l'Àliga, el Cap del Bony del Moro, serrat del Joc de la Pilota, serrat del Sello, serrat de l'Orri, pic de Cerví, pic dels Carants, Bony Blanc, tuc de la Comamarxa, Roca Blanca, Pala de Taüll, el Forat del Xel, Montardo d'Aran, pic de Comaloformo, els Besiberris...

Lentament, en un crescendo d'emocions, vaig anar descobrint l'encant de les matinades en sortir a trobar el sol naixent, l'esplendor dels dies totals, sense alteració de tensió o d'atenció, el gust animal de la fam satisfeta i de la set mitigada, la pau de la puresa instintiva. L'angoixa apaivagada, el temps sense mesura i sense monotonia, el pa més negre assaborit i assimilat, l'aigua de les fonts corrent per les meues venes, el plaer relaxant del cansament. Sentint la terra sota els peus, el vent a la cara, la llum als ulls, el moviment invisible de la perdiu, la meua naturalesa profunda es retrobava plenament i es netejava de les mil brutícies antinaturals. Sempre que podia, desafiant el fred, suportant la pluja o traspasant la boira, me n'hi anava sol o amb dos o tres amics. Precisament, l'encant d'aquelles passejades rau en el fet que no calia escollir un itinerari.

Les muntanyes tenen un paisatge propi. La pluja és abundant i el sol impietós. A causa d'aquest clima i de la terra negra i rica els arbres són alts, els boscos frondosos i hi abunden les flors: grans flors blaves i roses, carneses com la fruita. Pobles petits, cases amb llinats de pissarra, espais amplis, solitaris, d'una bellesa i majestat com la Vall de la fi del món.

Si fos possible definir la Vall de Boí mitjançant una imatge...!, però és difícil tancar-la en els estrets límits d'una metàfora. La Vall de Boí se't desborda per aquí, per allà, per les esclatxes més subtils i inesperades com un magma bullent, atrevit, in-

clausurable; sorprenent, voluble, contradictori. Disfressada pels llorers i ginestes com el jardí de Milena, la porta d'allò meravellós, dels pressentiments, d'allò que no necessita justificació. Obres la porta de la Vall i, si estàs atent, pot ser que escoltis fins i tot el cant harmoniós i inefable de l'Àuria Picuda, l'ocellet que ve del cicle dels estanys encantats i que en moments de perfecta comunió amb l'univers de la Vall així com l'amor i la fraternitat humanes, o l'amor a la ciència, poden sentir-lo els humils de cor.

Els pobles de la Vall viuen arrecerats i encerclats per les muntanyes que li fan de sentinelles, com una muralla que canvia de colors amb la posta del sol, d'un blau profund fins a un negre fosc. Quan les seues roques reflecteixen els raigs del sol, s'omple de llum i, a la caiguda de la tarda, s'inunda d'ocres i blaus; quan els pobles estan ja a les fosques i els pics més alts brillen encara incandescents, el mosaic de llinats s'obre en cascades de fum i de lloses.

Hi ha moments impagables a la naturalesa en els quals sents que en formes part. Un lloc mai no és solament "aqueix" lloc: en certa manera som nosaltres també. Sense saber-ho, el portem dintre i un dia, per casualitat, arribem fins a ell. Arribem el dia adequat o el dia equivocat, tot pot ser, però això no és responsabilitat del lloc, depèn de nosaltres. Depèn de com llegim aqueix lloc, de la nostra disponibilitat per acollir-lo a l'interior dels nostres ulls i a l'interior de la nostra ànima, de si estem alegres o melancòlics, eufòrics o disfòrics, de si som joves o vells, de si ens trobem bé o si ens fa mal la panxa. Depèn de qui siguem en el moment en què arribem a aqueix lloc. Aquestes coses s'aprenen amb el temps, i sobretot, viatjant.

¿No us ha passat que retornes a un lloc que vas conèixer en altres temps i demanes a l'aire, a l'esperit del lloc que el reconeguis, perquè tu mateix no reconeixes ja aqueixos indrets? No reconeixes allò que vas contemplar en altres temps ni allò que vas sentir en escoltar les teves emocions, el mateix de llavors. Sempre fem fotografies amb la il·lusió d'emportar-nos alguna cosa amb nosaltres. Però les imatges són solament la pell, pura aparença, allò que aqueix lloc provoca en nosaltres quan l'admirem i el vivim no és fotografiable.

Un dia vaig llegir que la primera norma que cal seguir quan un vol començar a escriure és fugir de l'escriptura dels

records. Per escriure sobre els records es necessita menys esforç que per inventar; però és esgotador perquè és com un cistell de cireres, quan n'estires una en segueix una altra, una altra i una altra, i així sense parar.

Que bonic seria ser eruga de papallona per poder escriure els records en un paràgraf i dedicar-se a descansar!

M'he adonat que hi ha llacunes als meus records i la memòria, indispensable i misteriosa, és fràgil i està amenaçada, no solament per l'oblit, sinó també pels falsos records que l'envaeixen cada dia. És possible que, malgrat la vigilància, hi hagi algun record fals. He buscat documents però no vol ser solament un escrit d'història, encara que a la segona part ho sigui. La cosa bona de la història és que un no s'ha de preocupar de donar sensació de realitat. Els meus errors, els meus dubtes formen part de la meua vida tant com les meues certeses. Tot plegat compta amb les trampes de la memòria. Quan les memòries del nostre passat són complexes, reconstruïm el passat cada vegada que recordem.

A vegades és millor guardar els records en la memòria, que està basada en la subjectivitat pròpia dels afectes, les situacions, els llocs, les paraules dites, i d'aquesta manera que cadascú sigui capaç d'estructurar-se com a persona; que la selecció natural guardi allò que per a cadascú significà cada moment.

Els meus records són la meua memòria. La memòria està vinculada a l'experiència i a l'emoció i cada poble i cada individu d'aquest poble té la seva memòria. La memòria col·lectiva tenim el dret de recordar-la o d'oblidar-la. Com diu Paul Ricoeur en *La mémoire, l'histoire, l'oubli* "en la memòria cal buscar l'equilibri entre l'oblit i el record perquè, altrament, no ens deixaria viure i ens mataria". La memòria serveix per omplir els buits dels nostres records.

He pretès entendre el que esdevé i per què ha succeït. El present i el passat m'interessen; l'un perquè el visc i l'altre perquè informa el present. El meu passat em forma, com a tothom. Cadascun dels meus gestos, renúncies, hàbits, anhels i oblits tenen al darrere milers de sensacions i impressions sedimentades.

Com diu Sam Savage, "La persona mai no recorda allò que passà. Recorda allò que recorda. (...) Tu recordes el teu passat, i el passat d'allò que hauria de ser el teu futur. És a dir, les coses que succeiran en el futur tenen sentit en la mesura que

recordes aquell passat. (...) No existeix la memòria real, sinó interpretacions de la memòria real. No hi ha diferència entre allò que recordes i el que creus recordar”.

Horaci, enorme poeta de la romanitat, segle I aC, va escriure, sense supèrbia, en *Carminorum liber Tertius*, XXX: “Non omnis moriar.” “No moriré del tot. No mentre durin els meus versos perennes com el bronze.” No morirem si alguna cosa perdura en la memòria de la gent.

En rellegir aquesta introducció, després d’un any de deixar-la sedimentar al baguls dels records, m’adono que m’he desviat del propòsit inicial, d’escriure els records per distreure’m —escriure era el que més em distreia— en un moment dur de la meua vida. Escriure els records tothom en sap i pot fer-ho, sempre són originals i, sobretot, no cal plagiar-los, ni tenir “un negre”, ni passar-se hores i més hores perdent la vista amb els documents microfilmats dels arxius, encara que al final no me n’he pogut escapar dels arxius.

M’imaginava la Viena de mitjan segle XIX, el divan, Freud... mentre anaven fluint els somnis i els records.

A mesura que em trobava millor, com aquell qui diu, sense adonar-me’n he fruit i m’ho he passat bé —en són testimonis la meua dona Maria Teresa, la meua filla Laura, tota la meua família i els amics. Ells han pensat, i no s’han atrevit a dir-m’ho, que moltes vegades em feia pesat parlant dels records del meu poble i explicant-los (no les entenien les batalletes de naltres, els habitants de la Vall); i bé, parlant dels records del meu poble i de la seua gent, m’he anat engrescant amb els temes, alguns dels quals des de xic intuïa o havia escoltat al papà i a la mamà i a totes les persones que ansorens vedeva molt velles i que jo de gran m’he reformulat. Per què he tardat tant a contar-los? Per peresa? Per falta de temps? Perquè no en teniva ganes? Perquè no en tenia necessitat?... Per tot plegat...?

Aquests són alguns dels temes històrics que ara m’interessen perquè valtres me n’heu parlat, n’hem enraonat tantes vegades, xugant a la botifarra o després d’una partida de frontó a la paret de l’església del Mallador de Sastre o prenent un petit quinto, un carajillo de Veterano i fent-nos petar una botella de xampany francès Delapierre (els taüllencs tenim lo paladar fi). A mi m’importen més les persones que els esdeveniments històrics.

En parlava amb els amics de Taüll i de la Vall.

M'agradaria escriure de cada una de les cases i, sobretot, de cada una de les persones de Taüll i de la Vall de Boí. Cada persona de cada casa mereix el seu propi relat. Allò més difícil és narrar els sentiments. Estem preparats per analitzar idees, contar fets i reproduir escenes. Però com descriure l'angoixa, el desamor, l'obsessió amorosa, l'enveja i tants sentiments que agiten les nostres vides? Aquells que han mort, han mort, i a ells els és indiferent que se'ls tributi algun homenatge. Si hi ha algú per a qui tingui algun significat, és per a altres, per als vius. La memòria no té utilitat per a aquells a qui honora, però serveix i de molt a aquells que se'n serveixen. Amb ella em construeixo, i amb ella em consolo. Perquè qualsevol cosa pugui penetrar en la memòria, cal abans transformar-la en literatura. Allò que no s'escriu no existeix. Els llibres són l'últim refugi de la civilització. No està bé, però és així.

Retornaran del seu oblit? Però després de tot, un nom és solament un nom. Penso en tots ells. Vull dir-los. I si ningú no m'escolta, doncs no passa res, ni a ells ni a mi. Pot ser que tal volta arribi un dia que algú amb necessitat de consol escrigui la seua història. He sigut testimoni de la vida de la Vall durant setanta anys i penso que és el meu deure reconstruir la nostra història perquè la memòria també és patrimoni de la humanitat: sense memòria no hi ha futur.

M'agradaria molt reviuere les experiències taül·lenques i de tota la nostra Vall, reproduir les nostres discussions, descriure com organitzàvem la nostra vida quotidiana entre el fred i la humitat, allò que menjàvem, quins sorolls escoltàvem, a què jugàvem, els nostres projectes, els nostres dubtes, les nostres pors, les nostres esperances, els nostres somnis, els nostres anhels, els nostres pensaments, els nostres fracassos. Però no és possible perquè no tinc res sobre això, no tinc cap document i la meua capacitat per adonar-me de la sorprenent complexitat del món era llavors, quan les vivia, molt limitada. Malgrat tot, les persones existeixen encara que no se'n parli.

Ací teniu, doncs, alguns dels temes que valtres m'heu suggerit —quantas vegades ens preguntàvem per què les muntanyes no eren nostres, com lo Pinar de Durro era de Durro! Us ben asseguro que, com diu Pere Gimferrer, jo també hagués volgut "escriure un llibre que no digués res", però que ho digués TOT i fos capaç de posar nom a cada un dels prats, de les muntanyes i, sobretot, a les persones de Taüll i de la Vall de Boí amb les

quals he conviscut. Però, quan hi penses, t'adones que de Taüll i de la Vall de Boí se'n podrien dir tantes de coses!, de l'edat mitjana, per exemple, quan es van construir les tres esglésies romàniques del poble (Sant Climent, Santa Maria i Sant Martí i l'ermita de Sant Quirc del Plano); l'església de Sant Xuan de Boí, Santa Eulàlia d'Erill, Sant Feliu de Barruera, la de la Nativitat de Durro, Santa Maria de Cardet i l'Assumpció de Còll. Se n'han escrit molts de llibres; se'n podrien escriure tants!

Gràcies a tots els vesins i amics de Taüll i de la Vall de Boí.